

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-79.2-31>

УДК 821.162.1.09(092):81'373.21

Яворська О.М.

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

ТОПОС ДРОГОБИЧА ЗЛАМУ XIX–XX СТ. У ПРОСТОРОВІЙ ЛОКАЛІЗАЦІЇ МІСТА СТАНІСЛАВА МЮЛЛЕРА

Анотація. У статті зроблено спробу аналізу топосу Дрогобича зламу XIX–XX ст. у просторовій локалізації міста Станіслава Мюллера через окремі його локуси і визначення його ролі у польській літературі про місто. Виявлено, що у романі Мюллера топос Дрогобича реалізується як місто у просторі та як простір самого міста. Його розташування вказує на його провінційність. Рокомиш лежить у сусідстві іншого міста, Заслав'я, у підгір'ї Карпат і має залізничне сполучення зі Львовом. З горбистої місцевості міських околиць відкривається простір прилеглих до міста територій. З'ясовано, що внутрішній вимір горизонтального міського топосу представлений автором цілісно у такій просторовій локалізації: околиця (залізничний вокзал) – передмістя (гостинець) – центр міста (ринок) – міська вулиця (акацієва алея) – розімкнута замиська вулиця (вулиця без назви). Вертикально топос міста представлено у просторі семантичних опозицій верх (уявне місто) – низ (місто Рокомиш). Доведено, що літературне місто Станіслава Мюллера є прикладом власне антиурбаністичного міського топосу, який культивувався представниками літератури Молодого Польщі. В романі «Генрик Фліс» автор порушує проблему деструктивної ролі провінційного міста на екзистенційні принципи людського буття. Під впливом естетики натуралізму Мюллер малює гнітючу картину міського життя через детальний опис основних, знакових для міста, елементів забудови, соціальної і транспортної інфраструктури, елементів міського ландшафту. Так само детально і пристрасно зображено на тлі міста приватне й суспільне життя його мешканців.

Ключові слова: роман з ключем, натуралізм, топос міста, локус, просторова організація міста.

Yavorska Oksana

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

TOPOS OF DROHOBYCH ON THE VERGE OF XIX–XX CENTURIES IN SPATIAL LOCALIZATION OF TOWN OF STANISŁAW MÜLLER

Summary. The article attempts to analyze the Drohobych topos on the verge of the 19th–20th centuries in the spatial localization of the town of Stanisław Müller through its individual loci and the defining its role in Polish literature on the town. It has been revealed that in a novel by Müller the Drohobych topos is realized as a town in space and as a space of the town itself. Its location indicates its provinciality. Rokomysh lies in the neighborhood of another town, Ziaslaw, in the Carpathian foothills, and has a railway communication with Lviv. From the hilly terrain of the outskirts of town opens up the area adjacent to the town territories. It has been found out that the inner dimension of the horizontal urban topos is presented by the author holistically in the following spatial localization: neighborhood (railway station) – suburb (road) – town center (market) – town street (acacia avenue) – open country street (untitled street). Vertically, the town's topos is represented in the space of semantic oppositions the top (fancied town) – the bottom (town of Rokomysh). It has been proved that the literary town of Stanisław Müller is strictly an example of an anti-urban topos, cultivated by the representatives of Young Poland literature, who interpreted the town as a disgusting and dangerous for mankind space of existence. In the novel "Henryk Flis", the author raises the problem of the destructive role of the provincial town on the existential principles of human existence. Under the influence of the aesthetics of naturalism, Müller paints a depressing picture of urban life through a detailed description of the basic, significant for the town elements of development, social and transport infrastructure, elements of the urban landscape. The private and public life of its inhabitants is depicted in detail and passionately against the background of the town. On the example of the characters of the novel, the author not only reveals the social face of this town, but also gives an idea on its cultural and mental state. The naturalistic style to portray the town through its loci conveys an unpreparedness to the challenges caused by the development of the industry, reveals intricate relationships between people who are forced to live / survive in the common terrain.

Keywords: "roman à clef", naturalism, town topos, locus, spatial organization of the town.

Постановка проблеми. Станіслав Мюллер – це маловідомий сьогодні польський письменник, життя і творчість якого пов'язані з Дрогобичем. Його можна назвати автором одного роману, і цей роман саме про Дрогобич. Це місто не було для автора рідним, як, скажімо, для Бруно Шульца чи Анджея Хцюка. Сюди Мюллер прибув у 1903 році як корінний львів'янин і молодий адвокат, випускник правничого факультету у Львові. Вже через три роки паралельно з адвокатською практикою у Дрогобичі працював у Львові в Намісництві та Крайовому Суді, пізніше переїхав до Варшави, де був урядником

у нафтовій компанії, а завершив свою кар'єру й життя у Кракові, де був директором банку. Однак, як стверджують польські літературознавці, Дрогобич став не лише відправною точкою його успішної кар'єри, а ще й прототипом «одного з найкраще представлених міст в традиціях літератури «Молодого Польщі» [4, с. 286]. Йдеться про перше видання роману «Генрик Фліс», яке з'явилося у Львові в 1908 році.

Роман С.А. Мюллера «Генрик Фліс» – це єдиний опублікований, проте маловідомий твір цього автора. Сюжет твору розвивається у провінційному галицькому місті Рокомиш із населенням

шістдесят тисяч осіб, до якого на роботу прибуває молодий адвокат Генрик Фліс. Події й атмосфера представленого міста, алюзії до конкретних осіб і точні описи окремих міських локусів дають підстави розглядати роман «Генрик Фліс» як так званий «роман із ключем». Тодішня літературна критика одразу ствердила, що прототипом літературного Рокомиша Мюллера став Дрогобич в епоху індустріалізації дрогобицько-бориславського нафтового басейну на зламі XIX–XX століть, яка була спричинена промисловою революцією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роман «Генрик Фліс» одразу став предметом досліджень польських літературознавців. Зокрема Т. Домбровського [5] та М. Пухальської [4], які аналізували його в контексті естетики й літературних традицій Молодої Польщі й дали високу оцінку твору. В українському літературознавстві до аналізу роману С. Мюллера звертався І. Набитович, співставляючи сюжети й проблематику «дрогобицьких» романів «Генрик Фліс» Станіслава Мюллера і «Перехресні стежки» Івана Франка [1]. Брак українського перекладу роману й українськомовних розвідок про літературне місто Мюллера спричинилися до того, що воно майже невідоме українському читачеві.

Метою статті є спроба аналізу топосу Дрогобича зламю XIX–XX ст. у просторовій локалізації міста Станіслава Мюллера через окремі його локуси і визначення його ролі у польській літературі про місто.

Літературне місто Станіслава Мюллера є прикладом власне антиурбаністичного міського топосу, який культивувався представниками літератури Молодої Польщі. В романі «Генрик Фліс» автор порушує проблему деструктивної ролі провінційного міста на екзистенційні принципи людського буття. Під впливом естетики натуралізму Мюллер малює гнітючу картину міського життя через детальний опис основних, знакових для міста елементів забудови, соціальної і транспортної інфраструктури, елементів міського ландшафту. Так само детально і пристрасно зображено на тлі міста приватне й суспільне життя його мешканців. «Роман Мюллера дає відвертий, місцями захоплюючий образ Дрогобича як столиці галицької нафти. Він показаний у своїй автентичній урбаністичній субстанції» [4, с. 286].

У романі Мюллера топос Дрогобича реалізується як місто у просторі та як простір самого міста. Його розташування вказує на його провінційність. Рокомиш лежить у сусідстві іншого міста, Заслав'я, у підгір'ї Карпат і має залізничне сполучення зі Львовом. З горбистої місцевості міських околиць відкривається простір прилеглих до міста територій.

Внутрішній вимір горизонтального міського топосу представлений автором цілісно у такій просторовій локалізації: околиця (залізничний вокзал) – передмістя (гостинець) – центр міста (ринок) – міська вулиця (акацієва алея) – розімкнута замиська вулиця (вулиця без назви). Вертикально топос міста представлено у просторі семантичних опозицій верх (уявне місто) – низ (місто Рокомиш).

«Дрогобич – ніякий не Рокомиш, що тут приховувати!» [5, с. 48]. Такою емоційно відвертою була реакція одного з перших критиків твору.

Невід'ємним локусом літературного Дрогобича-Рокомиша є залізничний вокзал. Це той перший знаковий об'єкт, який мав би засвідчувати, що приїжджий прибув саме до міста. Однак тут він розташований далеко на околиці, відділений довгим брудним гостинцем і ніби ізольований від решти міста. Місто якби навмисне випхало його подалі, щоб ніхто й ніщо не порушувало його стабільного ладу. Це враження неприналежності залізничного терену до міського простору підсилює відсутність поблизу хоч би якоїсь міської кам'яниці чи вулички.

Дістатися з вокзалу до міста можна лише «дриндою», двоколісною бричкою, яка «волочить» скриплячи, стукаючи об каміння, немилосердно трясучи по вибитому гостинці, видушуючи з-під коліс справжні фонтани густого, липкого болота кольору шоколаду. (...) А дринда й далі волочилася, минаючи низькі, вимоклі в болоті й на дощі передміські халупи, неохайні, з малими кривими шибками, вгрузлими в замклі призьби, прокурені смердючим запахом застоюваного диму, тухлістю і вогкістю. По сплюндрованих городніх грядках, по гидких купах сміття, по гноївках, переповнених дощівкою, що виливалася з берегів під позападали в землю пороги, ліниво снували пересичені ворони та круки – *тут і далі переклад автора статті*» [6, с. 7–10].

Гостинець у місті Мюллера призначений для колісного транспорту, запряженого конем, який слугував мешканцям лише тоді, коли треба було приїхати або виїхати з міста. Принаймні у творі, крім цього, більше не згадується жодний транспортний засіб.

Цій бричці у творі відведена одна дуже важлива карикатурна роль: адвокат Фліс, бачить гостинець з «висоти» її сидіння та з перспективи руху. Такий спосіб презентації міського простору апелює до стилю, характерного для імпресіоністів, які вважали, що перспективу міського простору не можна ототожнити зі сталим місцем і повноцінно передати з місця. У традиціях представників літератури Молодої Польщі, які трактували місто як огидний і небезпечний для людства простір існування, гостинець Мюллера має натуралістичні риси з акцентом на неприємних звуках, всюдисущому болоті, вибоїнах, гидких формах і запахах.

У поясненнях і коментарях до тексту твору М. Пухальська часто апелює до конкретних дрогобицьких топонімів, уточнює, де на карті реального Дрогобича знаходяться його рокомиські об'єкти, дає авторський коментар того, про що розповідає герой-оповідач Мюллерового роману Фліс: «Болото Рокомиша (Дрогобича) і Заслав'я (Борислава) було наслідком геологічних умов місцевості, багатой на сірчані й соляні родовища, а передовсім на нафту й віск (використовувалися у промисловості, а з часом з лікувальної справи). Швидкий розвиток промисловості на цих теренах (званих східнокарпатським галицьким басейном) зумовив активну комунікацію на ще не забрукованих, примітивних дорогах» [4, с. 251].

Подібний опис Дрогобича міжвоєнного періоду задокументовано в нотатках «Подорожі Польщею» Альфреда Дьобліна, німця з єврейським корінням, який у 1924 році відвідав місто з метою вивчення єврейського питання: «Шлагбаум, дорога повертає, і ось – пряма, якби стрілив,

вузька вулиця, по грязюці якої крутяться в обидва боки брички. Ідуть швидко: зліва і справа люди ходять по дошках, покладених високо на дерев'яних балках. Піднизом плинуть нечистоти, болото. Грязюка спливає з вище покладених поперечок. На цій воді колись був шар нафти; її збирали бідняки. Зграї людей у центрі місцевості, посилений рух возів» [2, с. 206–207].

Дослідники урбаністичного хронотопу наголошують, що одним з основних елементів міського простору є вулиця, яка обов'язково забудована по обидві сторони і має свої розпізнавальні знаки як, наприклад, фасади будинків, балкони, ліхтарі, квітники чи парки та своє місце у системі вулиць [3]. Однак гостинець у Рокомишлі Мюллера провадить до міста, яке мало чим відрізняється від передмістя. Міська вулиця протиставляється йому лише тим, що по ній переміщуються виключно пішки: «Дринда минула кілька нових кам'яниць, з яких через відчинені навстіж вікна доносився вологий, нудний задух невисохлих мурів, очевидно вже заселених, хоч ще не розібраних з риштовань і не завершених (...). Фліс зіскочив на землю, яка, здавалося, розступилася під його вагою, бризкаючи каскадом важких, липких шмарклів болота» [6, с. 12]. Це, власне, вже є міська вулиця.

«Рокомиський ринок утворював величезний квадрат, видутий посередині в купу, що опадала вибоїстим бруком до бічних тротуарів, через що вони мокли в закислім, липкім болоті. Квадрат замикали з усіх сторін нерівні ряди двоверхових кам'яниць і напіврозвалених, розтелепаних хаток, що кричали картатістю тинків, привалених високими дахами, критими зчорнілим і прогнилим гонтом або ржавою бляхою. (...) З бідних єврейських крамниць, перед якими стирчали бридкі столики, завалені виставленим на продаж товаром, бухав густий дурман тухлості, вологи, оселедцю, злив'ялого масла і нафти. Той запах, змішаний з гострими випарами кінської сечі, вимішений копитами з вуличним болотом в одне ядуче багно, завалював повітря нідотною, важкою атмосферою, яка аж запарала дух. Посередині, на пагорбі ринку ввалилася незграбна, боката ратуша, трав'янисто-зелена, коротка та горбата, що вистрілювала в одному розі тонкою вежею, яка розпадалася від недбалості і підтримувалася дерев'яним примітивним риштованням» [6, с. 22–23].

Ринок Рокомиша в Мюллера також представлений натуралістично, в дусі естетики бридоти. У романі він постає не центром міської культури, а всього лиш центральною точкою фізичного простору міста. На відміну від бачених Флісом ринків європейських міст, які втілювали найкращі естетичні, культурні й суспільні цінності, надихали на творчість, спонукали до саморозвитку, центральна рокомиська площа пригнічує своєю атмосферою, постає як розплідник бруду і несмаку, викликає у героя-оповідача почуття безнадії, віщує матеріальну бідність та деградацію його особистості. Ринок у творі не призначений для культурних людей, їх прогулянок чи побачень і не виступає місцем жодної культурної події. Натомість це місце гешефтів, постійних конфліктів, ошуканства, лайки. Саме тут відбувається спочатку заворушення, а згодом страйк ріпників, тут відбувається їх арешт і покарання.

Для порівняння Мюллерового опису літературного міста знову наведемо цитату зі записів Дьобліна про Дрогобич: «Квадратна простора торгова площа. Буди й столи, коні, вози, ряди бричок. І все потопає в болоті і смітті, в соломі, багнуці, гної. Ціла шеренга столів представляє в тім гної балі кольорового сукна (...) Євреї, одні євреї з німецькими прізвищами. Страшно виглядає посеред тої площі чотирикутна висока вежа з годинником. Вежа стоїть самотньо, нема біля неї жодного костелу, жодного будинку. То нога, від якої відірвали тулуб (...) А нижче від ринку зі сміттям і страшною вежею починаються вулички. Робиться страшно. Хто не бачив тих вулиць і «будинків», той не знає, що таке бідність. То не будинки, то рештки будинків, буди, шопи, халабуди. Вікна закладені дошками, вікна без шиб. Будинки без даху – бараки-розвалюхи, тісно збиті один біля другого; деякі мають пивниці, навіть муровані, але подібні до печер. Кожна халупа переповнена» [2, с. 203–204].

Ринкові в романі Мюллера відведена роль лише географічного та історичного центру міста. Натомість функцію культурного й естетичного центру Рокомиша виконує «довга, рівна алея, що губилася вдалині. На відміну від середмістя, вона віддавала міщанським, усталеним добробутом, без турботливим затишком заможного закутка», де «з-за старанно підстрижених акацій, які бігли рівними рядами шпалер (...) одна за другою бігли вілли, замочки і плацики, які сяяли чистотою і вражаючою свіжістю, як іграшки, щойно вийняті з коробок, перенасичені нав'язливою віденською бароковістю терас, ганків, вежечок, арок і глореток» [6, с. 25–26].

Це була єдина вулиця міста, трохи подібна до бульварів великих європейських міст. Під час першої прогулянки цією вулицею молодому адвокатуві на мить здається, що він перебуває у сонячній Флоренції. У погожі дні тут проходжали поважні городяни, а вечорами у вітальних жестах «поблискували циліндри», «шелестів шовк», «тягнувся шлейф парфумів», велися «обтяжені задумою» розмови або невинні бесіди про «щось легке, безтурботне».

«Тут було низьке, як склепіння каплички, молочне небо, вирізьблене з литого опалу, і сонце на ньому велетенське, разуче, біле, як кований з цинку циферблат у сріблястому обрамленні. І була вулиця, довга, повітряна й чиста, розплавлена в блиску, погідна, як спогад з дитинства» [6, с. 26]. Цей опис відкривається з вертикальної перспективи вгору і закінчується вниз, проте все ще у повітрі, відразу над головою героя-оповідача.

В уяві героя-оповідача «Генрика Фліса» існує інше, його приватне місто, яке радше нагадує сцену й декорації дитячого театру. Він сам виступає тут і сценаристом, і режисером, і декоратором, і виконавцем головної ролі, можна сказати, вісью уявного весілля. У цьому приватному місті-театрі немає місця ані брудним будинкам і вулицям, ані звичайним людям: «А будинки, вілли і палаци стояли в тій зливій осіннього блиску (...) тихі й урочисті... Але ось вітер посилюється, золотий пил вихором здіймається з вулиці (...) і над усією вулицею розквітає яскрава, барвиста веселка. Небо зникає, розпливається під тою веселковою заслоною, і будинки, дерева, люди

перетворюються в нереальний, вимріяний казковий світ, у якому небо виткане зі срібlistого газу (...), а люди, легкі, мов туман, безтілесні, як духи, хапають на люту коротку мить захоплення, як ластівки дрібною поживу [6, с. 27]». У цьому фрагменті місто представлене динамічно, з висоти лету уяви оповідача, яка дозволяє йому піднятися понад реальним містом і реальним часом, співвіднести його з уявленнями про всесвіт у дитинстві. Повітряне місто-театр і реальне місто у Мюллера чітко протиставляються на осі «верх – низ» і ніколи не перетинаються.

Як засвідчує наведений приклад, уява героя-оповідача лише в останню чергу допускає появу в його місті «людей», та й то примарних, «легких, мов туман», «безтілесних», які не ходять по землі, а літають, «мов ластівки». Натомість звичайне, земне місто Мюллера розташоване «вниз» і заповнене «натовпом»: «А під тою королівською опатністю висячих садів роївся натовп. Переливався лівню, як повноводна ріка, розколисаний, плинний, змінний, гомінкий. Місцями витягувався, як змія (...), знову зменщувався, набирался в переповнені, тісні крамниці, що замикали недоступним валом усю ширину вулиці» [6, с. 27]. Цей опис залюдненої вулиці, представлений з просторової позиції «верх» передає страх перед велелюдним натовпом, як перед неприборканою стихією, а негативне окреслення «натовп» свідчить про виразну нехоть до нього.

Ще одним важливим елементом міського простору стає костел, який споруджений оподаль від ринку й за яким починається парадна вулиця міста. У місті Фліса йому відведено роль фортеці, яка відмежовує його вимріяний світ від реально: «А світло лилося широким коридором вулиці, як легка пара, аж ген, де її виліт замикали спичасті силуети костелу-замчиська, і там врешті збиралося на його дахах, флангах і вежечках, і, як розтоплена мідь, важко просочувало холод вітражних присмерків» [6, с. 26].

Натомість міський парк, що прилягає до акацієвої алеї, ніби ізольовано від вулиці. Він у Рокومیші занедбаний, брудний, у болоті. Це місце, яке одні містяни минають пришвидшивши крок, а інші збираються у своїх справах.

На відміну від замкнутої в горизонтальному просторі центральної вулиці, замиська вулиця постає у творі як відкритий простір і справляє враження такої, що раптово обривається на пагорбі. Звідти перед героєм-оповідачем відкривається незвична для міста панорама: на тлі віддалених гір з буйної рослинності то тут, то там стирчать шпилі нафтових вишок і несподівано виринає дерев'яна церковця. Спостерігаючи підкарпатський краєвид, Фліс розуміє, що йому вже не вдасться уникнути засилля промисловості й міста.

Висновки і пропозиції. Підсумовуючи наші спостереження над топом міста в романі Станіслава Мюллера «Генрик Фліс», можемо стверджувати, що це є приклад антиурбаністичного міського топусу. Під впливом естетики натуралізму автор створив непривабливу картину міського життя через детальний опис основних, знакових для міста елементів забудови, соціальної і транспортної інфраструктури, елементів міського ландшафту. Так само детально і пристрасно зображено на тлі міста приватне й суспільне життя його мешканців. На прикладі героїв роману автор виявляє не тільки соціальний зріз цього міста, а й дає уявлення про його культурний та психологічний стан. Натуралістична манера зображення міста через його локуси передає неготовність до викликів, спричинених розвитком промисловості, виявляє складні стосунки між людьми, які змушені жити/виживати на спільній місцевості. Для автора Дрогобич того часу – це передовсім постійні судові процеси, конфлікти, ошуканство, насильство, разюча бідність і неосвіченість населення і лише поодинокі випадки солідарності, та й ті з фальшивою метою. Саме на цьому тлі відбувається з одного боку боротьба молоді особистості за виживання, а з іншого – внутрішня боротьба поміж амбіціями інтелігента та сірою буденністю.

Літературне місто Роман Станіслава Мюллера «Генрик Фліс» Станіслава Мюллера – це перший у польській художній літературі погляд на Дрогобич молодого інтелігента, який співвідноситься з конкретним містом, реальним часом і простором, з його мешканцями і їх щоденними проблемами. Це роман, у якому сучасний читач віднайде ключ до розуміння Дрогобича минулої епохи.

Список літератури:

1. Набитович І. «Дрогобицькі» романи: «Перехресні стежки» Івана Франка і «Генрик Фліс» Станіслава Антонія Мюллера». *Франкознавчі студії*. Дрогобич: Коло, 2004. Вип. 3. С. 74–91.
2. A. Dóblin. *Podróże po Polsce*. Warszawa, 2000. S. 206–207.
3. B. Białowiecki, M.S. Szczepański. *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*. Warszawa, 2006. S. 395–404.
4. M. Puchalska, *Rokomysz – świat*. Stanisław Antoni Muller, [w:] *Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku*. Literatura okresu Młodej Polski, seria V, t. III. Kraków, 1973.
5. T. Dąbrowski „Wizerunki”, „Krytyka”, 1908, t. 2, s. 47–50.
6. S.A. Muller, Henryk Flis. Kraków, 1976.

References:

1. Nabitovich, I. (2004). "Drohobicki" romani: "Perehresni stezhki" Ivana Franka i "Genrik Flis" Stanislava Antoniava Myullyera" ["Drohobych" novels: "Cross-path" by Ivan Franko and "Henryk Flis" by Stanisław Antoni Müller]. *Frankoznavchi studiyi*. Drohobich: Kolo. Vip. 3. S. 74–91.
2. Doblin, A. (2000). *Podrozhе po Polsce* [Travels around Poland]. Warshawa, s. 206–207.
3. B. Białowiyеcki, M.S. Szczepanski (2006). *Miyasto i pshestshen w perspektywiye socyologichney* [City and space in a sociological perspective]. Warshawa, s. 395–404.
4. M. Pukhalska (1973). *Rokomysz – swiyat* [Rokomysz – the world]. Stanisław Antoni Muller, [w:] *Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku*. Literatura okresu Młodey Polski, [Image of Polish literature of XIX and XX centuries. Literature of the Young Poland period] seria V, t. III, Krakow.
5. T. Dombrowski (1908). „Wizerunki”, „Krytyka” [„Images”, „Criticism”]. 1908, t. 2, pp. 47–50.
6. S.A. Muller (1976). *Henryk Flis* [Henryk Flis]. Krakow.